

ERKIN VA TURG'UN BIRIKMALI – SARLAVHALAR STILISTIKASI (O'ZBEK HIKOYALARI MISOLIDA)

Ergasheva Sug'diyona G'olibjon qizi

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Bu maqolada so'z birikmasi, gap va maqol shakldagi sarlavhalar uslubiyati ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.*

Kalit so'zlar: *sarlavha, rasmiy uslub, aloqa formalari, funksional uslub, neytral nutq.*

Hikoya sarlavhalarining tarbiyaviy ahamiyati kuchli, ular kitobxonning his-tuyg'usiga bevosita ta'sir ko'rsatishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, so'z birikmasi va gap – sarlavhalarning imkoniyatlari bu sohada ancha katta. Ayrim hikoya sarlavhalari kitobxon kayfiyatini ko'tarishga xizmat qiladi.

Masalan, A.Qahhorning “Kampirlar sim qoqdi”, “Mayiz yemagan xotin” sarlavhali hikoyasi komediya asosiga qurilgan bo'lsa-da, kulgu tagida insonlar bilan sodir bo'ladigan salbiy holatlar ochib berilgan. Sarlavha matnda takrorlangan va hikoya ichida bir ibora vazifasini bajargan⁵. “Kampirlar sim qoqdi” sarlavhali hikoyasi o'sha davr muhitini ochib bergan. Sarlavha kitobxonni o'ylashga va hikoyani o'qishga undaydi. Hikoyani o'qib, gap nima haqdaligini tushunish mumkin⁶.

“Adabiyot muallimi” sarlavhali hikoyasida esa tanqidiy ruh birinchi o'ringa chiqadi. Ushbu hikoyada nim kulgu, kinoya kuchli, ammo tarbiyaviy ahamiyati beqiyos⁷. “Ko'r ko'zning ochilishi” sarlavhali hikoyasida ushbu sarlavha matnda takrorlanmagan, ammo mazmunan matnga mos. Ushbu hikoyani o'qish barobarida mantiqiy fikrlash orqali sarlavhadan butunlay boshqa ma'no anglaymiz. Ushbu hikoya o'sha davr fuqarolar urushi voqyealari tasvirlangan eng yaxshi hikoyalardan biri edi⁸.

Abdulla Qahhorning “Ming bir jon” hikoyasida tengsiz iroda egasi bo'lgan Mastura xarakteri yaratilgan. Hikoya birinchi shaxs tomonidan bayon qilinadi. “Birinchi shaxs tomonidan bayon qilingan hikoya hayotiy materialni, birinchi navbatda, subyektiv tarzda berish prinsipiga, o'z-o'zini chuqur analiz qilishga, faqat faktlarni tasvirlash bilan band bo'lmay, ularga munosabat bildirishga ham tayanadi”⁹.

“Ming bir jon” hikoyasiga asos qilib olingan voqyea hayotda kam uchraydi. Yosh bir ayol og'ir kasal, eri o'n yildan beri boshida parvona, ayol cheksiz chidam, matonat bilan kasallikni yengadi, hayotga qaytadi.

So'z birikmalarining sarlavha sifatida ishlatilishi o'ziga xos kengroq mazmunni ifodalashga qaratilgan. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ham so'z birikmasi sarlavha

⁵ Qarang: Qahhor A. Tanlangan asarlar. - Toshkent, 2007, -B.31-37.

⁶ Qarang: Qahhor A. Povest va hikoyalar. - Toshkent, 1965, -B.43-47.

⁷ Qarang: Qahhor A. Povest va hikoyalar. - Toshkent, 1965, -B.57-59.

⁸ Qarang: Qahhor A. Povest va hikoyalar. - Toshkent, 1965, -B.29-34.

⁹ Sultonova M. Abdulla Qahhor uslubi. - Toshkent, 1967, -B.57.

sifatida qo'llanilgan¹⁰. Ularning matn bilan uyg'unligi, ma'noni nisbatan kengroq aks ettirishi hikoyalarning o'qimishlilikini ma'lum darajada ta'minlagan. Misollar: Yozilmagan so'z boshiga ilova. Matndagi uyg'unlikni ko'rish mumkin: Xo'sh, yozilmagan so'zboshiga ilovani shu yerda tugatsam ham bo'ladi. Umid qilish mumkinki, so'zboshilar ham, so'ngso'zlar ham hikoyalar jamuljam holida chiqqach yozilaverar. Notanish odam. Matn: "Isina bering? Olovni minnat qilganimi!" Pidgeoni kiyib o'rnimdan turdim. Kamardan chiqarkanman, notanish odamni ko'rdim. Olov yulduzlar ostida. Matn: Bu yerdan Boysun chiroqlari yulduzday miltillab ko'rinadi. Sarlavha mazmuniga mos qisman tasvir matnda uchraydi.

Yovvoyi gul. Matn: - Bu gulni ekamiz, aya,-dedi./ - Ko'payib ketadi. Bu yovvoyi gul, kiyik o't madaniy bo'lib ketadi.

Oy yorug'ida. Matn: Samar oyga qaradi, botib borar, kunchiqar tobara oqarar edi. Matnda sarlavha mazmuni qisman aks etgan.

Adib hikoyalarida milliylik mazmuni kuchli ifodalanganligini sarlavhalar orqali ham ko'rish mumkin. Misol: "O'zbekning soddasi". Kitobxon hikoyani o'qishga chorlovchi til birligi sarlavhadan ta'sirlanib, matn bilan tanishgach, boy ma'naviy ozuqa olganligiga amin bo'ladi: Men – endi o'zgarib ketgan, savodim ham rostakamiga chiqib, "Alpomish"ni ham o'zim o'qiydigan, hamda otamning mardlik va arz qilish to'g'risidagi aqidalariga allaqachon qo'shilmay qolgan esam-da, bu keksayib qolgan otam - "O'zbekning soddasi"ga havasim kelib ketdi. Yangi zot. Matn: Ishning qaltis tomoni ham bor edi: yangi zot yaralmay, yo otasi, yo onasiga tortib ketishi, yoki uch-to'rt yildan keyin aynishi mumkin edi... Quyidagi sarlavhalar matnda uchramaydi, ularning mazmuni matnga singdirilgan: "Sirli milisioner", "Ot egasi", "Uchinchi hamroh".

Umuman, badiiy asar sarlavhasi (hikoya, qissa, roman va hokazo) matn bilan uyg'un holda biri ikkinchisini to'ldirishi, o'quvchini jalb qila olishi va, albatta, ekspressiv-stilistik bo'yoqdor bo'lishi kerak. A.Qahhor va G'.G'ulom ijodida biz xuddi mana shunday joziba va mahoratni ko'ramiz, ularning hikoyalari sarlavhalari bilan uyg'un holda o'quvchi etiboridan chetda qolmaydi.

G'afur G'ulom hikoyalarida sarlavha sifatida qo'llanilgan so'z birikmalari mazmunli va ixchamliligi, mushohadaga undashi bilan e'tiborni tortadi. Misollar: Ko'ngilsizning qiligi - Sarvar, baribir qochib qutila olmaisan. O'zing yaxshi bilasanku, men xotinigga ko'ngilsizman. Men seni o'zimga xotin qilib olaman, - dedi. Puch umidlar Matnda sarlavha matn mazmuniga singdirilgan. Hulkar tolei Hikoyada sarlavha aynan takrorlanmagan, lekin Hulkar qiz birikmasi yetti bor takrorlangan. Elatiyada bir ov. Hikoyada sarlavha aynan takrorlanmagan, mazmuni matnga singdirilgan. Eng so'ng tajriba bilan boy bo'lish Sarlavha mazmuni matnga singdirilgan.

Adib ijodida qo'llangan so'z birikmasi – sarlavhalar emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi va keng mazmuni ifodalashi bilan kitobxon e'tiborini tortadi. Bunday sarlavha matn bilan tanishishga bevosita undashi bilan boshqa xil sarlavhalardan ajralib

¹⁰ Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. 1-jild. Hikoyalar. – T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003. – 448 b.

turadi. Misollar: Hiylai shar'iy - Bo'tam bu mushkilingizning iloji hiylai shar'iydir, garchand to'rtgacha xdotin olishga ijozat bor, lekin umringiz bor uchun, eng muvofiq'i hiylai shar'iydir, - dedi. Cho'tir xotinning tolei Uning kolxo'zi har qachon oldinda... Cho'tir xotin- Sharifa opa rayonda nom chiqargan udarnik xotin! To'rt hangama Sarlavha matnda takrorlanmagan, mazmuni matnga singdirilgan. "Hojiboboyi Gulfurush" -Nima kasbdasiz? -Shoirman. - Balli...Men ham Hojiboboyi Gulfurush yemasman. Bu gullar o'z bog'imning mahsulotit. Eri bilan bas boylashgan xotin Shu qilganiga u bilan bas boylashaman, mayli men, mening zvenom-hammamiz uning ham normasini o'z ustimizga olamiz. Mening o'g'rigina bolam - O'g'rigina bolam, hoy o'g'rigina bolam, hoynahoy biror tiriklikning kuyida tomga chiqqan ko'rinasan, axir, kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo'lmaydimi, - debdilar.

Abdulla Qahhor hikoyalarining sarlavhalari qisqaligi va mazmunliligi bilan e'tiborni tortadi. Misollar: Boshsiz odam Hikoyada sarlavha takrorlanmagan, mazmuni matnga singdirilgan. Ko'k konvert Matnda sarlavha takrorlanmagan, mazmuni matnga singdirilgan. Mayiz yemagan xotin - Sen gapirma! Senga kim qo'yibdi gapirishni! Usta Mavlonning o'g'lidan bir hovuch mayiz olganingni o'z ko'zim bilan ko'rganman!...Hamma kulib yubordi. Tomdan kimdir qichqirdi: - Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan! Adabiyot muallimi Hikoyada sarlavha takrorlanmagan, mazmuni matnga singdirilgan. Ming bir jon - Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta! - dedi, - hozir tugab qolgan shamday lipillab yonayotgan joni basharti so'nggan taqdirda ham, qolgan mingtasini yoqib keyin so'nadi. Nurli cho'qqilar - Ta'na qilma! - dedi labi pirpir. - Men nurli cho'qqiga yetolmagan bo'lsam...sigir minib sen yetib borasan!...(AQ.TA,137). Dumli odamlar - Dumli odamlarni ko'rganmisiz? - dedi. Mehmon gapning sarhonasini yangilamoqchi degan o'yda kulib qo'ya qoldim. Shunda ko'nglimga bir gap keldi: bu odam o'sha Ansoriyni dumli odamlar toifasidan deb o'ylamasmikin (AQ.TA, 128).

Gap sarlavhalar Shukur Xolmirzayev hikoyalarida sanoqli ishlatilgan¹¹. Ular ham nihoyatda ixcham va sodda gaplardan iborat. Misollar: Nimadir yo'q bo'ldi. Matn: Buni anglab, birdan ajralishdi va bir-biriga qarashdi: tushundilar-ki, oralaridan nimadir...nimadir yo'q bo'lgan!(TA1, 30-34-b.).

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ishlatilgan sarlavhalarning dastlabki tahlili shuni ko'rsatadiki, yozuvchi asosan sarlavha sifatida mazmunli va ixcham til birligi - so'zni tanlab, uning emotsional-ekspressiv ma'nosi, stilistik imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan, so'z birikmasi sarlavha sifatida oz uchrasa-da, ular sifatlovchi-sifatlanmish va qaratqich-qaralmish kabi stilistik ma'nosi kuchli birikmalardan tanlangan. Gap - sarlavhalar juda oz, ammo ular ham nihoyatda ixcham, sodda gaplardan tanlangan va matn bilan uyg'unlashtirilgan. Hikoya janriga xos o'ziga xoslik qisqa syujetlilik, soddalik, keng mazmunlilik bo'lsa, asar va uning sarlavhasiga qo'yiladigan asosiy talab ham qisqalik, ixchamlikdir. Shukur Xolmirzayev sarlavha talablarini hisobga olgan holda,

¹¹ Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar: 3 jildlik. 1-jild: Hikoyalar. - Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003. - 448 b.

matn mazmuniga mos, emosional-ekspressivligi kuchli, ixcham til birliklarini tanlagan. Yozuvchi ijodiga xos soddalik va hayotiylik sarlavhada ham munosib aks etgan.

Badiiy asarlarda ham maqollardan turli uslubiy maqsadlarda foydalaniladi. Ularning ishlatilishida o'ziga xoslik mavjud, ya'ni maqol turli shakllarda (to'liq yoki qisqartirilgan holda) qo'llansa-da, ular matnda takrorlanmaydi, mazmuni matndagi jumalarga singdiriladi. Masalan, Yaxshiga yondash, yomondan qoch maqoli Nosir Afzalning «Topdimu yo'qotmadim» (Toshkent, 2010, 7-bet) asarida «Yaxshiga yondashib...» shaklida ishlatilgan va uning mazmuni yozuvchining ustozlari haqidagi fikrlariga singdirilgan.

Badiiy asarlarda maqollar sarlavha sifatida kam uchraydi. Ularning epigraf sifatida va matnda qo'llanilgan holatlari alohida tadqiqot olib borish uchun arzigulik material bo'la oladi.

G'afur G'ulom hikoyalari sarlavhalarida maqol va iboralardan ham foydalanilgan. Masalan, Men nima deymanu, Qo'bizim nima deydi¹², Mard maydonga chiqsin, O'ynashmagin arbob bilan..., O'pka qilmangiz, Boshi osmonda yurardi, Kaltagap ikki do'st, Oyoq olishiga qaraydi.

G'afur G'ulom hikoyalari ko'proq yumor asosiga qurilgan bo'lsa-da, uning tagida chuqur mazmun, tanqid yotadi. Tanqidiy mazmundagi hikoyalarda maqol va iboralar sarlavha sifatida ishlatilgan. Ijodkorning hikoyalari sarlavhalarining o'zi kitobxonga juda ko'p ma'lumot beradi. Hikoya-larni o'qish hych bir kitobxonni zeriktirmaydi.

Shukur Xolmirzayev hikoyasida ishlatilgan quyidagi iborani yagona sarlavhalardan biri deb hisoblash mumkin: Bir ko'rgan tanish. Ushbu hikoyada asar qahramonlari Zokir O'rinovich, maktab direktori va Toshboyjon haqida hikoya qilinadi. Buni hikoyani o'qib bilish mumkin (TA1, 18-26-b.). Ikki ko'rgan bilish sarlavhasining mazmuni matnga singdirilgan. U bir ko'rgan tanish, ikki ko'rgan bilish iborasining bir qismi bo'lib, uning qolgan qismi boshqa hikoya uchun sarlavha vazifasini o'tagan.

Umuman, hikoya sarlavhalari janr talabidan kelib chiqib, juda ixcham va mazmunli, emotsional-ekspressiv imkoniyatlari keng til birliklaridan tanlanishi lozimligi tadqiqotlarda bayon qilingan. Dastlabki kuzatishlarimiz ushbu talablar asosida hikoya sarlavhalari tanlanganligini ko'rsatmoqda.

Ayniqsa, taniqli yozuvchilar, mahoratli hikoyanavislar Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom va Shukur Xolmirzayev hikoyalari sarlavhalari mavzu mazmunini birmuncha o'zida ifodalashi, ixchamligi, stilistik bo'yog'i va emotsional-ekspressiv imkoniyatlari yarq etib ko'rinishi bilan alohida e'tiborni tortadi. Sarlavha tanlashda til birlik-laridan so'z, so'z birikmasi va sodda gapning imkoniyatlari, mazmunni ifodalashi, kitobxonni o'ziga tortishi hisobga olingan.

Badiiy asar sarlavhalarining stilistik imkoniyatlarini kelgusida o'rganish va baholashda Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom va Shukur Xolmirzayev hikoyalari sarlavhalari boy material bo'lishi bilan birga mahorat maktabi vazifasini ham o'taydi.

¹² Qarang: G'afur G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent, 1986, 354-b. Misollar ushbu asardan olinganda bundan keyin manba quyidagicha qisqartish bilan berildi: MAT, 354.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qahhor A. Tanlangan asarlar. - Toshkent, 2007.
2. Qahhor A. Povest va hikoyalar. – Toshkent, 1965.
3. Sultonova M. Abdulla Qahhor uslubi. – Toshkent, 1967.
4. Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. 1-jild. Hikoyalar. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003. – 448 b.
5. G'afur G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent, 1986, 354-b.